

Eksperiment u socijalnom istraživanju

U prošlom veku upotreba eksperimenta u društvenim naukama je osporavana, jer se pod eksperimentom uglavnom podrazumevalo naučno posmatranje pojava koje su veštački, laboratorijski izazvane radi utvrđivanja njihovih uzroka. Zbog toga je isticano da je eksperiment u društvenim naukama nemoguć, jer se ponašanje ljudi kao svesnih bića u veštačkim, eksperimentalnim uslovima menja, odnosno da se ljudi, kada znaju da se njihovo ponašanje posmatra, ne ponašaju prirodno, i da su zato rezultati dobijeni eksperimentom krajnje nepouzdati. Ovo klasično stanovište prema eksperimentu i mogućnostima njegove primene u istraživanju društvenih pojava zastupala je većina sociologa - počev od Konta preko Marksa do Dirkema.

Ogist Kont je smatrao da eksperiment nije tako plodan zato što se svako eksperimentisanje protivi spontanom razvitku društva i što remeti njegov organski tok. "Drugi fundamentalni način umijeća posmatranja ili eksperimentisanja u pravom smislu, piše Kont, na prvi pogled kao da treba da bude potpuno zabranjeno u novoj nauci koju ovde konstituiramo, što je, uostalom, ništa ne bi sprečavalo da bude pozitivna."

Marks je, takođe, bio skeptičan u pogledu šire upotrebe eksperimenta u društvenim naukama. On je smatrao da eksperiment u društvenim naukama treba da zameni metod razumne apstrakcije. U predgovoru prvog toma Kapitala on piše: "Kod analize ekonomskih odnosa ne može se poslužiti ni mikroskopom ni hemijskim reagencijama. Njih mora zameniti moć apstrahovanja."

Emil Dirkem, koji je bio vatreni pristalica upotrebe komparativnog metoda u sociologiji, sasvim je poricao korišćenje eksperimenta u sociološkim istraživanjima. On je verovao da je uporedna metoda u sociologiji prava zamena za eksperiment, koji se koristi u prirodnim naukama.

Za razliku od klasičnog shvatanja, koje je pod eksperimentom podrazumevalo naučno posmatranje pojava isključivo u veštački stvorenim uslovima, savremeno shvatanje stoji na stanovištu da je eksperimentalno posmatranje moguće i izvan laboratorije, u prirodnim

uslovima. Imajući u vidu upravo uslove u kojima se eksperiment izvodi, danas se u društvenim naukama najčešće koriste tri vrste eksperimenta:

- laboratorijski,
- eksperiment u prirodnim uslovima, i
- prirodni eksperiment.

Laboratorijski eksperiment je naučno posmatranje određenih društvenih pojava u veštački stvorenim uslovima koji omogućavaju što povoljnije sagledavanje njenih uzroka. U granicama u kojima to dozvoljava naučna etika, eksperimentator u laboratorijskom eksperimentu stvara odgovarajuću eksperimentalnu situaciju da bi obezbedio neposredno izučavanje dejstva jednog ili više činilaca za koje se pretpostavlja da su uzroci određene društvene pojave. U sociologiji ovaj tip eksperimenta najčešće se sprovodi u obliku tzv. "sociodrame". To je, u stvari, jedna vrsta pozorišne igre u kojoj članovi jedne grupe igraju pred publikom, odnosno članovima druge grupe, određene uloge iz života na što je moguće stvarniji način. Publika se uživljava u dotične uloge i spontanim reakcijama počinje učestvovati u igrama. Posmatranjem i analizom reakcija publike eksperimentator dolazi do saznanja o uticaju pojedinih društvenih uloga na ponašanje ljudi u grupi. Međutim, valja imati u vidu da su saznajni dometi laboratorijskih eksperimenata u izučavanju društvenih pojava veoma ograničeni, jer je teško stvoriti veštačku situaciju koja bi u potpunosti odgovarala situaciji u stvarnom životu. Obično se smatra da saznanja dobivena ovom vrstom eksperimenta nemaju veću teorijsku vrednost i da uglavnom mogu da posluže kao plodonosne pretpostavke koje treba dalje ispitivati i proveravati u realnim društvenim situacijama.

Eksperiment u prirodnim uslovima izvodi se u stvarnim prirodnim uslovima u kojima eksperimentator kontroliše dejstvo eksperimentalnog činioca. Konkretno: ova vrsta eksperimenta izvodi se tako što se odaberu dve grupe koje su po svim svojstvima što je najviše moguće izjednačene. U jednoj od tih grupa (eksperimentalna grupa) deluje činilac kojim se eksperimentiše, dok je u drugoj grupi (kontrolna grupa) dejstvo tog eksperimentalnog činioca isključeno. Uporednim posmatranjem situacije u

eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi dolazi se do saznanja o dejstvu činioca kojim se eksperimentiše.

Ova vrsta eksperimenta se veoma često koristi u sociologiji, naročito za izučavanje društvenih odnosa u procesu rada. Na primer, ovom vrstom eksperimenta se može utvrditi da li organizacija rada utiče na produktivnost rada. Da bi se to ispitalo, potrebno je odabrati dva preduzeća koja se bave istom vrstom proizvodnje, koja su na približno istom tehnološkom nivou i koja imaju približno istu kvalifikacionu strukturu zaposlenih i istu produktivnost rada. U jednom od tih preduzeća zadrži se klasična organizacija rada (kontrolno preduzeće), a u drugom se uvede naučna organizacija rada (eksperimentalno preduzeće). Posle određenog vremenskog perioda, koji ne sme biti suviše kratak zbog adaptacije radnika na nove uslove, uporedi se produktivnost rada u jednom i drugom preduzeću. Ako se pokaže da je u eksperimentalnom preduzeću produktivnost rada porasla, može se zaključiti da je to rezultat nove naučne organizacije rada. Na isti način može se eksperimentalno ispitati i uticaj stila rukovođenja ili participacije radnika u upravljanju na produktivnost rada i sl.

Napomena: Eksperiment u prirodnim uslovima ima veliku prednost nad laboratorijskim, jer se izvodi u realnim i normalnim uslovima, u kojima se ljudi ponašaju mnogo prirodnije i stvarnije nego što to čine u veštački stvorenoj situaciji, pa su zato i njegovi rezultati mnogo pouzdaniji od rezultata dobivenih laboratorijskim eksperimentom.

Prirodni eksperiment nije eksperiment u pravom smislu reči. To je u stvari kvazieksperimentalno istraživanje nekog društvenog procesa u njegovom spontanom toku na onim mestima i u onim vremenskim momentima kada se on pojavljuje u svojim najizrazitijim oblicima. Proučavanje ponašanja pojedinaca ili društvenih grupa za vreme velikih prirodnih katastrofa kao što su zemljotresi, poplave, veliki požari itd. jeste jedan od oblika prirodnog eksperimenta. Još dramatičniji oblik ove vrste eksperimenta jeste ispitivanje različitih sadržaja i dimenzija ljudskog ponašanja u ratnim uslovima. Pored ovih dramatičnih situacija, prirodni eksperiment se može koristiti i za izučavanje svakodnevnih društvenih procesa koji se odvijaju u specifičnim uslovima. Proučavanje procesa nastajanja

jedne nove lokalne zajednice ili nove radne zajednice su primeri takvog oblika prirodnog eksperimenta.

Napomena: Prirodni eksperiment je znatno manje pouzdan od eksperimenta u prirodnim uslovima. Osnovna teškoća sa kojom se on suočava sastoji se u tačnom snimanju početne situacije koja je postojala neposredno pre nego što je u njoj počeo da deluje činilac čije se dejstvo istražuje. Ta teškoća se znatno smanjuje ako se prirodnim eksperimentom proučavaju tok i posledice društvenih pojava čiji je početak poznat, jer se kod njih može potpunije i preciznije snimiti početna situacija.

Prema rezultatima teorijsko-empirijskih istraživanja upotreba eksperimenta u društvenim naukama jeste moguća, ali ne u onoj meri i u onom stepenu kao što je to slučaj u prirodnim naukama. Ovo zbog toga što:

- U osnovi društva i društvenih pojava jeste čovek, koji je svesno i voljno biće, i on se kao takav u svim eksperimentalnim situacijama, bilo da su one laboratorijske ili prirodne, drugačije ponaša nego u svakodnevnim realnim situacijama.
- Kod društvenih pojava je znatno teže i složenije nego kod prirodnih eksperimentalnim putem otkriti njihove uzroke, jer su deterministički odnosi kod društvenih pojava veoma kompleksni i složeni. U pozadini svake društvene pojave uvek se nalazi mnoštvo raznovrsnih uzroka i veoma je teško eksperimentom otkriti dejstvo svakog od tih činilaca.

Ukratko, upotreba eksperimenta u društvenim naukama je moguća, ali je ona mnogo složenija i naučno manje plodotvorna nego u prirodnim naukama.

U pravnoj sociologiji klasično je razlikovanje dvije velike metode u deduciranju naučnog dokaza: posmatranje i eksperiment. U ovoj posebnoj sociologiji treba govoriti o posmatranju kada proizvodnja pojava nije istraživaču na raspolaganju, kad ih ovaj može samo proučavati i komparirati onako kao su spontano postale; o eksperimentu, nasuprot tome, kad pojave mogu biti vještački proizvedene po volji istraživača. Eksperimentalna pravila su metodološki ideal iskustvenih nauka, zato što u eksperimentu postoji najbolja kontrola nad, prema hipotezama istraživanja relevantnim varijablama i nad

intervenirajućim kontekstualnim uslovima. Poticaji se mogu sistematski varirati, dok se kroz ponovljivost eksperimenta poboljšava pouzdanost posmatranja. Eksperimenti se u socijalnom istraživanju pojavljuju samo u ograničenom obimu. Imajući u vidu upravo kontekstualne uslove u kojima se eksperiment izvodi, danas se u socijalnim istraživanjima najčešće primjenjuju dvije vrste eksperimenta: laboratorijski eksperiment i eksperiment u prirodnim uslovima.

U pravilu eksperimenti ostaju ograničeni na istraživačka polja socijalne psihologije, koja koristeći laboratorijski eksperiment se bavi sa izoliranim situacijama manjih grupa. Laboratorijski eksperiment je naučno posmatranje određenih pojava u vještački stvorenim uslovima koji omogućavaju što povoljnije sagledavanje njenih uzroka. U okviru laboratorijskog eksperimenta eksperimentator stvara odgovarajuću eksperimentalnu situaciju da bi obezbedio neposredno izučavanje dejstva jednog ili više faktora za koje se pretpostavlja da su uzroci određene socijalne pojave npr. devijantnog ponašanja individue. U socijalnoj psihologiji ovaj tip eksperimenta najčešće se realizira u obliku sociodrame. To je, u stvari, jedna vrsta pozorišne igre u kojoj članovi jedne grupe igraju pred publikom, odnosno članovima druge grupe, određene uloge iz svakodnevnice na što je moguće realističniji način. Publika se uživljava u dotične uloge i spontanim reakcijama počinje sudjelovati u igrama. Neposrednim posmatranjem i analizom reakcija publike eksperimentator dolazi do saznanja o uticaju pojedinih socijalnih faktora (uloga) na devijantno ponašanje pojedinaca u socijalnoj grupi. Pored sociodrame u socijalnoj psihologiji kao eksperiment koristi se i psihodrama. U svakom slučaju u pravnoj sociologiji neki od teoretičara smatraju da se ona treba primjeniti i na pravo, ili se to desi a da se ne opazi da odnosi koji se nastoje pozorišno tumačiti i psihološki analizirati (odnosi između poslodavaca i radnika, između roditelja i djece) su pravni odnosi. U teoriji, tehnika psihodrame može biti proširena na sve sukobe koje podrazumijeva pravo: na latentne sukobe između ugovarača kad je ugovor još u toku izvršenja, ili naročito na sukobe koji su se eksplicitno izrazili u pokrenutom postupku. Naime, igranje «prava» bi moglo imati psihoterapeutsku vrijednost, odnosno poslužiti kao terapeutska metoda (tehnika) za resocijalizaciju osuđenika. Psihodrama predstavlja akcijski oblik grupne psihoterapije, kroz koju se životne situacije pojedinca ili sekvence iz njihovog života odigravaju na sceni uz

pomoć članova grupe. Kao izražajno sredstvo psihodrama primjenjuje govorni jezik i govor tijela. U psihodrami nema dramskog teksta, nego se prizori ili sekvence iz individualnog života odigravaju onako kako ih individua doživljava. Scensko odigravanje, riječi, pokret, predmeti omogućuju protagonisti psihodrame da dovrši ono što u životu nije mogao, nije znao ili je možda smio, otkrivajući tako vlastita ograničenja i učeći kako da misli i da njegove osjećaje slobodno artikuliše kroz ponašanje. Neposrednim posmatranjem i analizom tjelesnih i verbalnih reakcija učesnika eksperimentator dolazi do saznanja o uticaju pojedinih socijalnih uloga na ponašanje pojedinaca.

Za pravnu sociologiju posebno su značajni eksperimenti o situacijama raspravljanja i konfliktnim situacijama. U USA u kontekstu istraživanja u pravnoj sociologiji pokušalo se nekoliko puta simulirati proces odlučivanja u poroti i pri tome eksperimentalne uslove odlučivanja tokom toga što realističnije predstaviti.

Interesantno je napomenuti da pravna sociologija poznaje jednu formu eksperimenta koja se njoj svojstvena: zakonodavni esperiment. Opšta matrica operacije je sledeća: zakonodavac (vlada, parlament, javna uprava), pošto ima nedoumica u pogledu principa ili modaliteta reforme koja je od njega tražena, pravi od njih zakon koji stavlja na snagu da bi vidio kako će se primjenjivati, zadržavajući pravo da ga povuče ili da ga promijeni zavisno od utvrđenih rezultata. Eksperimenti zakonodavca, npr. probno uvođenje jednostepenog obrazovanja pravnika u akribijskom smislu nije eksperiment, jer oni nisu zasnovani na ponovljivosti. No ipak ovakvi kvazi eksperimenti predstavljaju, ako se prate naučno (kroz evaluaciono istraživanje ili komparativno istraživanje), svakako jednu važnu metodu u empirijski fundiranoj pravnoj politici.

Metode i tehnike prikupljanja podataka su treći deo naučnog metoda. Reč je, kako im samo ime kaže, o onim metodama kojima se koristimo u prikupljanju podataka. Tehnike istraživanja predstavljaju sistematsko i svrsishodno jedinstvo postupaka i instrumenata. Međutim, ovaj deo naučnog metoda podrazumeva: ocenu, sređivanje, obradu podataka i zaključivanje na osnovu njih. U tom pogledu postoji povezanost i međuzavisnost između metoda prikupljanja i metoda obrade podataka. Svojstva podataka su ono što te metode povezuje u celinu.

Sa aspekta nauke podaci, odnosno dokazni materijali sastoje se od informacija do kojih istraživač može da dođe. A, u svakodnevnoj komunikaciji, u dnevnom opštenju često se pogrešno poistovećuju značenja pojmova: podatak, činjenica, informacija - obaveštenje itd. Otuda je potrebno prethodno utvrditi izvesne bitne razlike između pomenutih termina odnosno pojmova.

U objektivnoj stvarnosti postoje i na različite načine se manifestuju mnogobrojne činjenice. Prirodni predmeti bića, prirodni, psihički i društveni procesi, aktivnosti, odnosi itd. i njihovi delovi (složeni ili elementarni), okružuju čoveka, odigravaju se uz njegovo učešće ili bez njega, odigravaju se u njemu, pri čemu su neki od njih ugrađeni u sadržaj njegove svesti a neki ostaju van nje. Opravdano je, sa stanovišta potreba istraživanja, to nazvati realnim činjenicama. Može nam se prigovoriti da osim realnih postoje i idealne činjenice, one koje su duhovne, koje su otelotvorene u stvarima. Ne ulazeći u argumentaciju potrebnu za osporavanje ovog stava, smatramo da je svest ljudi realnost koja živi sa njima - a ponekad, sadržana u njihovim tvorevinama, i nadživljava ih. Sve što se posredstvom realnih manifestacija može opaziti, pa prema tome i naučnim metodama, iskustveno, saznavati i proveravati, smatraćemo realnim činjenicama.

Naša opažanja i saznavanja realnih činjenica, čak i elementarnih, nisu u datom trenutku potpuna, kompleksna, produbljena. Po pravilu u kontaktu sa njima, mi ih opažamo i saznavamo jednostrano, delimično, manje-više površno, uz znatnu udaljenost od njihove suštine. Takva naša pojedinačna opažanja i saznanja, koja možemo (često samo preko indikatora) da evidentiramo, nazivamo podacima. U literaturi susrećemo stav da su podaci "obaveštenja o stvarnosti". U širem značenju to je uglavnom tačno. Uže značenje, neophodno za stroga naučna istraživanja, zahteva razlikovanje podataka od obaveštenja. Pod obaveštenjima treba podrazumevati smislenu organizovane podatke u poruku određenog značenja. Naime, u okviru istraživanja, podatak je konstatovanje postojanja - nepostojanja (prisustva - odsustva) određenog indikatora. Obaveštenje već govori i o kvantitativno-kvalitativnim svojstvima indikatora ("spoljašnjih manifestacija unutrašnje suštine"). Razlikovanje podataka od obaveštenja je veoma važno stoga što se preko elementarnih indikatora malo šta može saznati, te su snopovi indikatora odnosno sindromni indikatori bitno sredstvo saznavanja. A indikator - sindrom podrazumeva

smislenu povezanost elementarnih indikatora u obaveštenju od smisljeno-organizovanih podataka.

Takođe, u literaturi su poznate naučne činjenice koje, uz odgovarajuće pojednostavljivanje, možemo definisati kao naučno utvrđeno saznanje o realnim činjenicama. Ali, ovde izraženo shvatanje naučne činjenice podrazumeva veliku logičku i misaonu udaljenost od podataka i obaveštenja. Stoga smatramo da je korisno uvesti pojam "saznajna činjenica". Pod nju bismo podveli smisljeno organizovane i povezane podatke i obaveštenja u celoviti deo saznanja do kojeg se došlo u toku istraživanja, ali koje još nije dobilo vrednost verifikovane naučne činjenice. Na primer, uzmimo istraživanje u kome smo istovremeno koristili više različitih tehnika. Primenom svake od njih došli smo u vezu sa određenom realnom činjenicom - do određenog celovitog saznanja. Međutim, to saznanje, dobijeno samo jednim istraživanjem i jednom tehnikom, još uvek nije naučna činjenica, nije naučno provereno. Stoga takva saznanja treba nazivati saznajnim činjenicama. Takođe, u okviru jednog te istog istraživanja javljaju se različiti nivoi, i različiti stepeni istinitosti, naučne verifikovanosti saznanja. Jedan deo saznanja je tim konkretnim istraživanjem naučno provereno; drugi tek otkriven; treći opažen i opisan, te je potrebno dalje raditi na njegovoj naučnoj verifikaciji. Očigledno je da se u svakoj od pomenutih situacija ne radi o naučnoj činjenici, već o raznim nivoima saznanja o činjenicama predmeta istraživanja koji prevazilaze obim i kvalitet podataka i obaveštenja, ali ne dostižu kvalitet i celovitost naučne činjenice. To je dovoljan razlog da se uvede jedan prelazni nivo koji smo nazvali "saznajna činjenica".

Na osnovu kazanog postavlja se pitanje šta je sakupljanje podataka? Sakupljanje podataka jeste sistem unapred organizovanih aktivnosti usmerenih na opažanje i evidentiranje odabranih spoljnih manifestacija određene suštine, korišćenjem odgovarajućih naučno verifikovanih metoda, tehnika, instrumenata i postupaka koji odgovaraju svojstvima pojave, predmetu i ciljevima istraživanja i izvorima podataka i obaveštenja.

Izvori i osnovni kriterijumi klasifikacije podataka

Iz dosadašnje istraživačke prakse proizlazi da su, istina, samo u načelu izvori podataka u empirijskim istraživanjima u svim društvenim naukama manje-više isti. Ali, i da svi izvori podataka nemaju za sve društvene nauke isti značaj, niti se podjednako često i uspešno

koriste. Naime, za istraživanja najznačajniji izvor podataka je tekuća, živa praksa koja je predmet istraživanja. Jer, aktivnosti, odnosno procesi su i sami po sebi praksa. To znači da je osnovni i najznačajniji izvor podataka objektivna situacija, odnosno ponašanje učesnika u akciji (akcijama), kojim izražavaju totalitet inicijalne, tekuće i završne situacije koja je predmet istraživanja. Ponašanje, odnosno konkretni proces je istovremeno najdirektniji, najaktuelniji, najpotpuniji, najvalidniji i najverodostojniji izvor podataka. Međutim, to je za korišćenje u naučnom radu i najsloženiji izvor podataka. U mnogom on je povezan i uslovljen izborom pravih kontakata sa pravim učesnicima u aktivnosti - akciji, sa izborom i primenom određenih tehnika istraživanja i odgovarajućim uzorkom ispitanika.

Najšire uzevši, svi činioци realnosti izvori su podataka o procesima koji su predmet istraživanja. Za sve činioce procesa i za svaki proces u bilo kom vremenu nisu svi izvori podjednako pogodni. Oni su, za razliku od drugih, veoma često manje pouzdani ili čak za izvesne vremenske periode veoma nepouzđani. Stoga je neophodno odnositi se kritički prema svim izvorima koji se koriste u istraživanju.

Sa stanovišta istraživača nisu sve klasifikacije izvora podjednako značajne. Za početak svakog naučnog rada bitna je podela na:

1. iskustvene izvore (iskustvo subjekta);
2. naučne izvore podataka;

U najširem smislu naučni izvori podataka su sva dela nastala korišćenjem metoda naučnih istraživanja. Ovi izvori se dele na: teorijske - one koji čine fond verifikovanih saznanja i na hipotetičko-empirijske - one koji su tek u fazi hipoteza koje se istražuju ili su rezultat empirijskog istraživanja, ali još nisu postali sastavni deo teorije.

Izvori se takođe mogu razvrstati i po sledećim važećim kriterijumima:

- prirodi građe;
- predmetnosti sadržaja;
- subjektu, autoru;
- obliku iskazivanja sadržaja;

- javnosti;
- dostupnosti;
- službenosti ili oficijelnosti;
- izvornosti, kao i po nekim drugim za istraživača manje značajnim kriterijumima.

Razumljivo, sve ovo su pomoćni kriterijumi za valjanost i pouzdanost izvora podataka. Jer, istinito se može zaključivati samo na osnovu dovoljnih i dovoljno istinitih podataka.

Po prirodi građe izvore podataka možemo razvrstati na:

- tvorevine materijalne kulture (umetničke, rekreativne i delatno-operativne). Razumljivo je da se ovi izvori podataka ne mogu uvek strogo odvajati jedni od drugih. Moguće je da jedna stambena zgrada ili javni objekt zaista bude umetničko delo;
- tvorevine duhovne kulture, u koje spada sve ostalo što nismo obuhvatili tvorevinama materijalne kulture;
- neposredno ponašanje.

Po predmetnosti sadržaja izvora moguće je u ovom času izvršiti razvrstavanje samo u osnovi. Ovo stoga što su bliže specifikacije povezane i uslovljene predmetom istraživanja i analizom sadržaja izvora. No, i ovako je moguće konstatovati sledeću klasifikaciju:

- izvori potpunog sadržaja. To su izvori koji najneposrednije tretiraju pojave, procese. Međutim, ovi izvori, mada im je sadržaj sama pojava, proces i mada su od prvorazrednog interesa i nezamenljivi u istraživanju, ne moraju biti uvek i u svemu pouzdani. Ovo naročito važi za ocene, vrednovanje određenih aktuelnih zbivanja, kao i za opise i tumačenja nekih situacija, za koje je interes još uvek veoma živ. Neophodno je u ovim izvorima strogo razlikovati: činjenične podatke od vrednosnih, kao i analitičko-radne od propagandnih. Stoga se, pored neposrednosti odnosa sadržaja prema procesu redovno utvrđuje i neposrednost odnosa sadržaja izvora sa predmetom istraživanja;
- izvori kombinovane i srodne sadržine. To su izvori koji se ne bave prvenstveno ili pretežno procesom, ali je njihova sadržina srodna ili je u nju ukomponovan u znatnoj

meri i sadržaj koji se bavi neposredno procesom. Takvi su izvori pravna akta, odnosno norme koje spadaju u pravo, bave se pravnim dimenzijama procesa. Oni su neodvojivi od procesa jer su njihov normativni okvir i izraz;

- izvori čija je sadržina neorganizaciona, ali u čijoj osnovnoj sadržini mogu biti prisutni mnogobrojni podaci koji se mogu koristiti za istraživanje. Na primer, takvi su izvori, nesumnjivo, statistički izvori o razvoju privrede, tehnologije, stanovništvu, obrazovanju itd. koji se neposredno bave drugom problematikom, ali bez kojih se rezultati jednog društva u određenom vremenu ne mogu sagledati.

Subjekt - autor je važan kriterijum izvora podataka. Nije neophodno imenovati sve subjekte. Dovoljno je napomenuti da to može biti vrhovna uprava organizacije, vlasnici, državni organ, deo organizacije, grupa, pojedinac. No, bitno je sve subjekte - autore, po kriterijumu njihovih svojstava i objektivnih mogućnosti da spoznaju određenu aktivnost itd., direktno i indirektno deliti na:

- kompetentne, one koji su zaista u situaciji da neposredno ili posredno ostvare uvid u istraživani proces. Na primer, o opredeljenjima i istupanjima na jednoj sednici kompetentni su izvor učesnici na sednici, magnetofonski snimak, stenogram itd., kao i oni koji su u njih imali neposredan uvid, i
- nekompetentne, one koji zaista nisu bili u situaciji da ostvare odgovarajući uvid - da u svoj sadržaj uključe relevantne podatke o istraživanoj pojavi.

Oblik iskazivanja sadržaja ili način korišćenja izvora značajan je zbog uslova koje zahteva da bi mogao biti korišćen. Osnovna klasifikacija bila bi na:

- auditivne, one koji se mogu koristiti aktiviranjem čula sluha;
- vizuelne, aktiviranjem čula vida;
- audio-vizuelne, koji se koriste kombinacijom čula, i
- ostale, koji se koriste aktivnošću ostalih čula i na druge načine.

Kriterijum javnosti je izuzetno značajan, jer, zajedno sa dostupnošću, determiniše mogućnost korišćenja određenih izvora. Osim toga, ovaj kriterijum je veoma složen, zahteva

korišćenje mnogih složenih elementarnih odrednica. U prvom redu potrebno je podeliti sve izvore na:

- javne, odnosno organizacione, i
- privatne.

Verovatno je moguće uneti i druge međučlanove u klasifikaciju, ali nam se čini da je javno/organizaciono ono što je u znatnoj meri opšte i javno, a da je privatno u znatnoj meri lično i uslovno tajno. Na primer, sistem osnovnih društvenih vrednosti, društveni moral je javna stvar. Druga veoma značajna klasifikacija, po istom kriterijumu je podela na:

- legalne, one koji su normama i propisima dozvoljeni za korišćenje, i
- ilegalne izvore, one koji nisu u skladu sa važećim propisima, normama itd.

Naravno, moguće je uneti i međučlan - polulegalni izvori, ali je to sredina koja se teško može tačno definisati između dozvoljenog i zabranjenog ili tačnije između onog što nije izričito zabranjeno ni izričito dozvoljeno.

Za istraživača je klasifikacija izvora podataka i obaveštenja od izuzetnog značaja ne samo zbog mogućnosti ostvarivanja uvida u izvor, već i sa stanovišta korišćenja podataka i pozivanja na izvor - ako se do izvora dođe. Jer, u nauci zgodna diplomatska i novinarska formulacija "saznaje se iz dobro obaveštenih izvora" nije prihvaćena. Stoga i ne govorimo o "anonimnim izvorima".

Izvori mogu biti nedostupni istraživaču iz različitih razloga:

- administrativni;
- obrazovno-kulturni (nepoznavanje jezika i pisma, istinske situacije koje su sadržaj dokumenta);
- ekonomsko-finansijski;
- tehnički (nedostatak odgovarajuće tehničke opreme za korišćenje izvora);

- organizacione, prostorne i vremenske smetnje - udaljenost mesta na kome se izvor nalazi;
- retkost izvora;
- informisanost, odnosno neinformisanost o postojanju izvora itd.

Službenost i oficijelnost nisu pojmovi identičnog, već sličnog sadržaja čija je suština u ovlašćenosti i garancijama autora za istinitost sadržaja izvora. Sa stanovišta istraživača bitno je da su to izvori čiju sadržinu garantuju ovlašćenje i odgovornost. To, ipak, ne znači da su svi oficijelni i službeni izvori i apsolutno istiniti. Iako je, naročito kod određenih predmeta istraživanja njihova vrednost veća, ipak je potrebno i prema njima imati kritički odnos. Po ovom kriterijumu delimo izvore na:

- službene - oficijelne, i
- neslužbene - neoficijelne.

Izvornost izvora je veoma usko povezana sa istinitošću ili uopšte vrednošću izvora. Po ovome kriterijumu moguće je podeliti izvore na:

- izvorne, čija je autentičnost zbog kompetentnosti tvorca i načina nastanka izvora, po pravilu najveća - iako ima izuzetaka;
- interpretirane, autentične, nastale od kompetentnih tvorca koji ne moraju biti sudionici u zbivanjima ili koji nisu formirali izvor u toku samog zbivanja, ali je sadržaj u najvećoj meri istinit;
- interpretirane neautentične, i
- proizvoljne.

Na ovaj način dati su i osnovni kriterijumu za vrednovanje izvora.

Literatura:

1. Milan I. Miljević, Metodologija naučnog rada, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 2007.
2. Mensur Kustura, Metodologija društvenih i pravnih nauka, Univerzitet u Travniku, 2011.
3. Dževad Termiz, Metodologija društvenih nauka, Lukavac, Grafitt, 2009.